

Janusz Czebreszuk
Poznań

KRĄG MOGIŁOWY I POPIELNICOWY NA KUJAWACH. PRZYCZYNEK DO BADAŃ NAD REGIONALNĄ ZMIANĄ KULTUROWĄ

Ujęty w tytule temat jest w zamiarze autora elementem składowym szerszej grupy zagadnień, polegającej na próbie wyjaśnienia zasadniczej zmiany kulturowej, jaka miała miejsce na przełomie epok neolitu i brązu. W jej ramach istotnym problemem jest skonstruowanie modelu adaptacji metalu przez społeczność regionalną (kujawską). W takim modelu okres obejmujący rozwój ugrupowań mogiłowych i popielnicowych zajmuje jedno z najistotniejszych miejsc. Zaliczyć go można do fazy znacznego już zaawansowania procesu adaptacji.

Stosując bardzo ogólne kategorie można bowiem zaproponować zarys periodyzacji procesu adaptacji metalu. Nić przewodnią proponowanej tu periodyzacji wiąże się ściśle z próbą odpowiedzi na pytanie: czy i w jakim stopniu w każdym z proponowanych etapów metalurgia stanowiła element tradycji kulturowej grupy, tzn. była jednym ze składników systemu reguł identyfikacji jednostki z grupą.

Pomijając epizod brzesko-kujawski (z racji braku jego kontynuacji) można wydzielić aktualnie pięć etapów adaptacji metalu przez społeczności kujawskie.

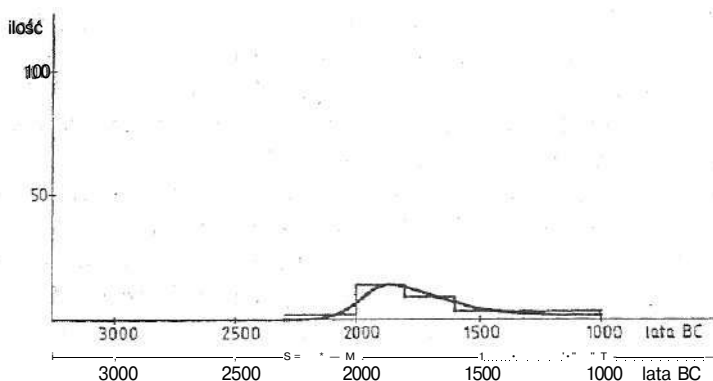
Etap I. Rozpoczynał się ok. 3000 r. przed Chr., a polegał na sporadycznym pojawianiu się małych przedmiotów miedzianych (tzw. blaszki, dłuta itp.), głównie w kontekście znalezisk kultury amfor kulistych (Szmyt 1996). Z Przybranowa, gm. Aleksandrów Kujawski, stan. 10 (osada ludności kultury amfor kulistych badana przez prof. A. Kośko, któremu dziękuję za informację), znany jest ponadto jedyny przedmiot poświadczający ówczesną miejscową metalurgię - fragment tygła (Hensel 1990, s. 276). Ogólnie jednak można przypuszczać, iż przedmioty metalowe egzystowały

wówczas na zasadzie *curiosum*, tzn. posiadały bardzo wąskie kulturowe znaczenie, mówiąc inaczej: nie były one jeszcze włączone w zintegrowany system reguł danej grupy.

Etap II miał swój początek ok. 2300 r. przed Chr. i charakteryzował się większą ilością przedmiotów, nie tylko miedzianych, ale też brązowych i złotych. Inną cechą ówczesnych metali kujawskich była ich poligenetyczność (Kosko 1979). Swoimi cechami typologicznymi nawiązywały one do centrum rudawsko-alpejskiego, episznurowego przykarpackiego (Czebreszuk 1995) i iro-bryryjskiego (np. złota zawieszka z Wąsosz, Knapowska-Mikołajczykowa 1956). Omawiany etap był przełomowy pod względem kulturowego statusu przedmiotów metalowych oraz rangi metalurgii. Weszła ona wówczas w skład zestawu podstawowych kodów identyfikacji społeczno-kulturowej, czytelnego na dwóch ściśle ze sobą splecionych płaszczyznach. Pierwsza miała charakter społeczny. Wyroby metalowe były wówczas uzewnętrznieniem rankingu wewnątrzgrupowego (Kadrów 1995, s. 98), tzn. podstawowym wyróżnikiem prestiżu, co prowadziło w dłuższej perspektywie do istotnej roli metalu w konstytuowaniu bardziej trwałych różnic - stratyfikacji wewnątrzgrupowej (Renfrew 1982). Druga wiązała się ze sferą światopoglądową. Metalurgia i wyroby metalowe waloryzowane były jako uzewnętrznienie mocy nadprzyrodzonych, prawdopodobnie o charakterze solarnym (Eliade 1993). Brak jest wówczas jakichkolwiek źródłowych poświadczeń miejscowej metalurgii, chociaż nie można wykluczyć - posiłkując się wiedzą bardziej ogólną - iż miała ona miejsce na Kujawach. Mam tu na myśli chociażby hipotezę dotyczącą wędrownych metalurgów (Kosko 1979; Czebreszuk 1996), którzy dla ludności miejscowej nie byli zwykłymi rzemieślnikami, raczej kapłanami czy czarownikami „wyczarowującymi” w nadzwyczajny sposób przedmioty z pożądanego i cennego surowca, jakim był wówczas metal (Eliade 1988, s. 39; 1993, s. 38-39; 1993a, s. 49). Mielibyśmy więc wtedy do czynienia ze zjawiskiem daleko posuniętej sakralizacji procesu metalurgicznego. Szła ona w parze z uświęceniem kształtu (formy) przedmiotów metalowych. Wytwórczość ówczesna polegała więc najwyżej na powielaniu na miejscu (na Kujawach) obcych wzorów stylistycznych przez obcych kulturowo wytwórców (owych wędrownych metalurgów). W literaturze przedmiotu (Kosko 1979) przywołuje się konkretne znaleziska kujawskie na poparcie tezy o penetracji tego regionu przez wędrownych metalurgów, jak chociażby skarb z Wąsosz (jako skarb, metalurga), czy grób ze Skarbienie (jako grób metalurga). Cytowane znaleziska wiązałyby się ze schyłkiem omawianego etapu.

Etap III, zaczynający się ok. 2000 r. przed Chr., był na Kujawach okresem supremacji metalurgii unietyckiej. Następuje wówczas skokowy przyrost ilości używanych przedmiotów metalowych. Region ten jest wyraźnie zaznaczającym się skupiskiem na mapie rozprzestrzenienia się „brązów unietyckich” (Sarnowska 1969, s. 37). Jak wynika z prostego przeliczenia ilości stanowisk z metalami na jednostkę czasu w okresie od początku epoki brązu do końca występowania „brązów mogiłowych”, na okres BA2 przypada na Kujawach wyraźne maksimum ich obecności (ryc. 1) (Czebreszuk 1996). Istnieją też źródłowe informacje wskazujące, iż Kujawy, łącznie z Wielkopolską, były obszarem, gdzie rozwijała się specyficzna odmiana brązoznictwa unietyckiego (por.

zwłaszcza zagadnienie bereł sztyletowych — Sarnowska 1969, s. 92), czy warsztat „unietyckiego” odlewnika z Bruszczewa (Pieczyński 1985, s. 168)).

Ryc. 1. Zmienność w czasie ilości punktów-ze znaleziskami metalowymi (do „brązów mogiłowych” włącznie) na Kujawach (wg Czebreszuk 1996)

Abb. 1. Zeitliche Differenzierung der Anzahl der Punkte mit Bronzefunden (einschliesslich der „Hügelgraberbronzen”) in Kujawien (nach Czebreszuk 1996)

Etap IV, na którym skupię się w tym przyczynku, rozpoczął się ok. 1700 roku przed Chr. i trwał w najszerszych ramach czasowych do ok. 900/800 roku przed Chr. W świetle ostatnio poczynionych propozycji chronologicznych dotyczących datowania bezwzględnego starszego grodu biskupińskiego (Pazdur i in. 1991; Zajączkowski 1995), druga z wymienionych cezur (a więc lata między 900 i 800 przed Chr.) może być uznawana za ramy czasowe, w których zawiera się data początku HC na Kujawach. W aspekcie adaptacji metalu otwierał się wówczas V etap. Od tego momentu funkcjonował na Kujawach swoisty stylistycznie ośrodek metalurgiczny. Ukoronowaniem rozwoju tego ośrodka są tzw. brązy stanomińskie (Kostrzewski 1953). W procesie regionalnej adaptacji metalu oznaczało to osiągnięcie nowej pozycji kulturowej przez metalurgię brązu. Ustabilizowała się jej podstawowa funkcja w gospodarce, jako sposobu pozyskiwania optymalnych narzędzi pracy. Nadal spełniała też rolę dostarczyciela wyznaczników prestiżu. Zmniejszyła się natomiast waga metalurgii w sferze światopoglądowej. Nabierała ona coraz bardziej cech rzemiosła, co oznacza, iż na omawianym tu (V) etapie adaptacji metalu zmniejszyła się pozycja społeczna i kulturowa metalurga. Stał się on kowalem. Jest to więc zwrotny moment w procesie „degradacji” metalurgii do wymiaru czysto technologicznego, z czym mamy do czynienia w kulturze nowożytniej.

Znamienne są w tym względzie różnice w statusie kulturowym metalurgii (i metalurga) brązu i żelaza. Ta ostatnia inicjuje w etapie V swoją obecność na Kujawach. Można powiedzieć, że metalurg żelaza od razu był kowalem, tzn. rzemieślnikiem i nie dane mu było spełniać tak ważnej roli cywilizacyjnej, jaką odgrywali metalurdrzy miedzi i brązu w eneolicie i w początkach epoki brązu.

Wracając jednak do głównie nas interesującego IV etapu adaptacji metalu na Kujawach stwierdzić należy, iż mógł on trwać wyjątkowo długo (maksimum 900 lat). Miałby też przełomowe znaczenie w analizowanym tu procesie, kończył bowiem jego „światopoglądowy” odcinek (obejmujący etapy II-IV).

Na płaszczyźnie taksonomiczno-kulturowej na etap IV przypadało na Kujawach kilka jednostek taksonomicznych: tzw. kultura trzciniecka (KT), lokalne ugrupowania kręgu mogiłowego (KM, zwane też „kulturą przedłużycką”) oraz kultura łużycka (KŁ). Spośród nich jedynie dla dwóch ostatnich można mówić o swoistych stylistykach wytworów brązowych: mogiłowych i wczesnopopielnicowych.

Odcinek pradziejów Kujaw, na który przypada IV etap adaptacji metalu, jest jednym z najgorzej poznanych. Nasza wiedza o nim ustabilizowała się jeszcze na poziomie zaproponowanym przez J. Kostrzewskiego i K. Jażdżewskiego (Kostrzewski 1955; Kostrzewski i in. 1965; Jażdżewski 1948). Natomiast nowa propozycja A. Kośko (Kośko 1979; Cofta-Broniewska, Kośko 1982), o charakterze syntetyzującym, nie doczekała się jeszcze ani merytorycznej polemiki, ani konkretyzacji analitycznej. Model A. Kośko, akcentujący dynamizm ówczesnego procesu kulturowego (operujący horyzontami a nie kulturami archeologicznymi) pozostaje więc nadal alternatywą dla poglądów panujących w literaturze przedmiotu (np. Prahistoria,... 1979).

Ostatnie lata przyniosły tymczasem wiele zmian w stanie badań. Mamy do dyspozycji szereg nowych danych źródłowych pochodzących z następujących stanowisk: Bożejewice 8 (Czebreszuk 1988), Korzecznik 14 (Czebreszuk 1990), Kruszą Podłotowa 8 (Kločko, Czebreszuk 1996), Opoki 7 (Woźniak 1988), Narkowo 9 (Czebreszuk 1988a; 1989; Łoś 1988). Dzięki nim możemy w nowym świetle spojrzeć na znane już materiały, zwłaszcza cmentarzysko z Wolicy Nowej 1 (Jażdżewski 1948). Posiadamy też niewielką serię datowań C, w tym także grobowych zespołów z metalami (Bożejewice 8 i Krusza Podłotowa 8). Taka podstawa pozwala na zarysowanie kilku istotnych cech interesującego nas okresu mogiłowo-popielnicowej zmiany kulturowej, które w przyszłości powinny stać się elementami składowymi całościowego modelu syntetyzująco-analitycznego, wyjaśniającego tę zmianę kulturową. Na ich tle będzie można dopiero pokusić się o dokładniejszy opis przemian zachodzących wówczas w statusie kulturowym metalurgii brązu. Do wzmiankowanych cech zaliczyć należy:

1. Ukształtowanie się w pierwszej połowie omawianego etapu na Kujawach kulturowej wspólnoty trzciniecko-mogiłowej (Wolica Nowa, Krusza Podłotowa).

Aktualnie można przyjąć, iż metale mogiłowe były „środkiem wyrazu” rankingu (lub wręcz stratyfikacji wewnętrznej) miejscowych społeczeństw, których kultura nawiązywała jednak najbardziej do standardów trzcinieckich. Poparciem powyższej hipotezy są chociażby obserwacje z Kruszy Podłotowej 8 i Wolicy Nowej 1. W Kruszy w grobie (ryc. 2), którego cechy rytuału jednoznacznie wskazują na tradycję trzciniecką (płaski grób szkieletowy, wielopochówkowy), jako wyposażenie wystąpiły dwa przedmioty brązowe, w tym szpila wykonana w stylistyce mogiłowej (typ uchaty). W Wolicy Nowej mamy do czynienia z cmentarzyskiem o rytuale trzcinieckim i z całym zbiorem mogiłowych wytworów brązowych (ryc. 3).

2. Owa miejscowa wspólnota charakteryzowała się znaczną żywotnością kulturową i długim trwaniem (Bożejewice, Krusza Podłotowa). W świetle datowań bezwzględnych grobu z Bożejewic (ryc. 4) trwanie jej obejmowało III okres epoki brązu, a sięgać

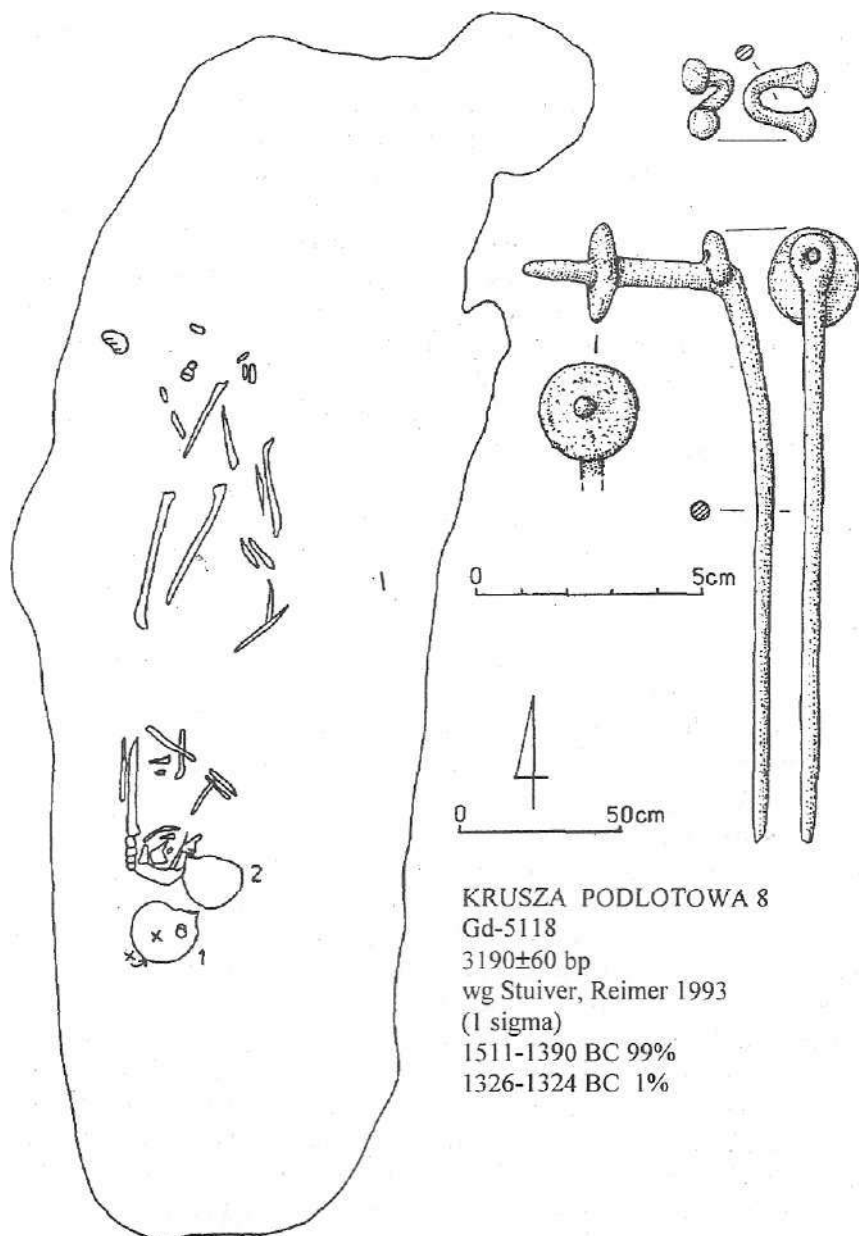
mogło też IV okresu¹ (najwcześniej datować można grób z Bożejewic na 1187 r. przed Chr., natomiast z największym prawdopodobieństwem na okres 1055-897 przed Chr.).

3. Powyższe zjawiska przebiegały równolegle z bardzo wczesnie datowanym rozwojem najstarszej odmiany tradycji pól popielnicowych na Kujawach, co miało miejsce w trakcie II okresu epoki brązu (najwcześniej w BB2). Opieram się w tym miejscu na wynikach badań wykopaliskowych osady w Narkowie stan. 9 (ryc. 5). Zbieżne stylistycznie znaleziska znane są na południu: na Wyżynie Głubczyckiej (zwłaszcza faza IIa w Kietrze wg Gedl 1979), w Małopolsce (Jazdowiczki - Górski, Pociecha, Wilk 1996) a także na Słowacji (tzw. horyzont Martin, Benkovská-Pivovarová 1972; Veličák 1983). Stylistyka z Narkowa jest bowiem „zubożała” wersją stylistyk wczesnopopielnicowych z południa (Czebreszuk 1988a; 1989). Jeden z obiektów został datowany metodą ¹⁴C (ryc. 6) (jego najmłodsze możliwe datowanie można określić na rok 1451 przed Chr., natomiast zakres najbardziej prawdopodobny obejmuje lata 1632-1486 przed Chr.). Uzasadniona jest więc hipoteza, iż osadę można najpóźniej datować na lata ok. połowy XV wieku przed Chr. Takie datowanie osady jest też zbieżne z chronologią przyjmowaną dla podobnych stylistycznie znalezisk mogiłowo-popielnicowych na południu (Benkovská-Pivovarová 1972; Gedl 1979). Nie można więc wykluczyć hipotezy o migracji niewielkiej populacyjnie grupy ludności z południa na obszar Kujaw.

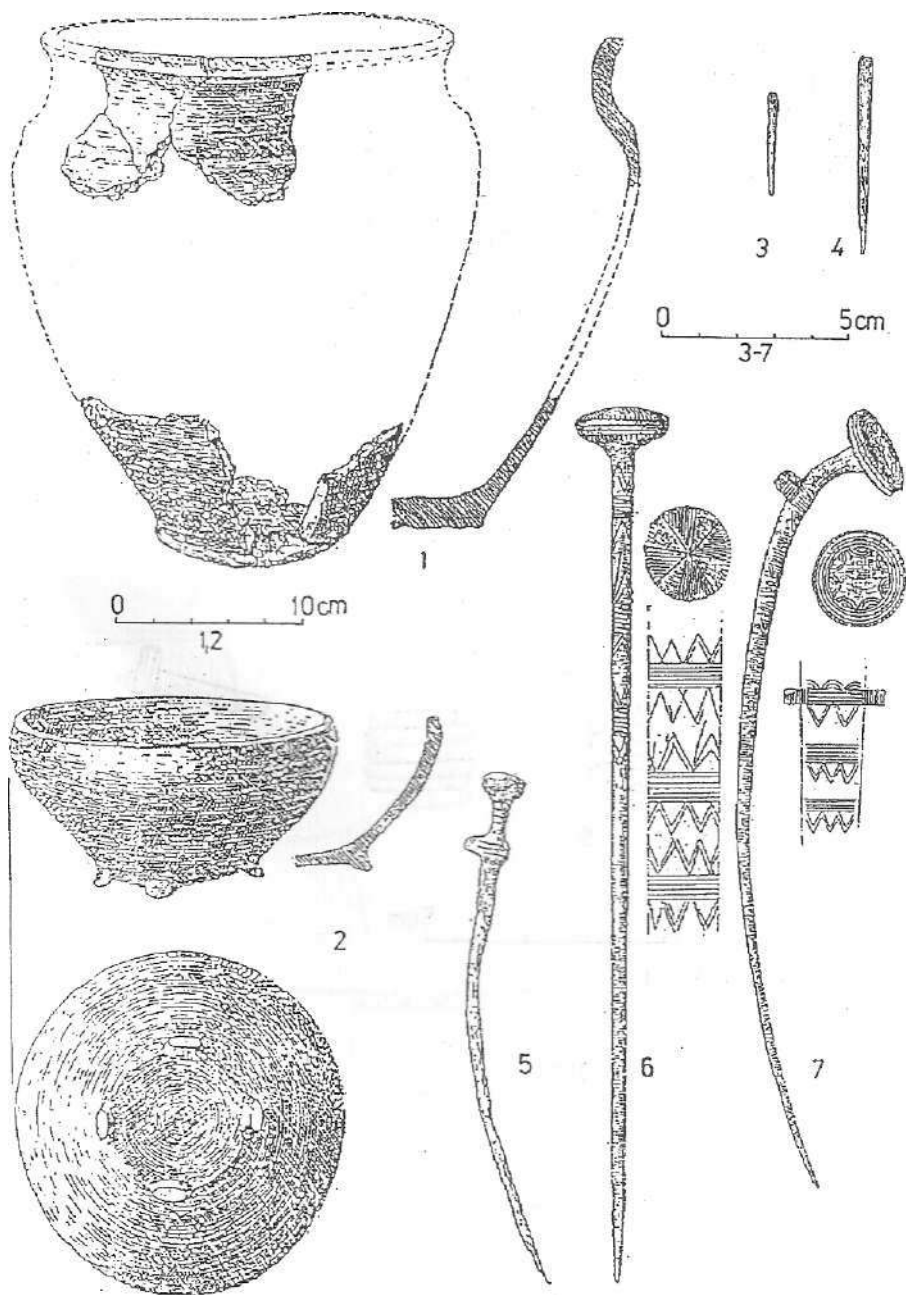
4. Przebieg mającej wówczas miejsce zmiany kulturowej był ewolucyjny i długotrwały, poświadczony zespołami wiążącymi cechy mogiłowe i popielnicowe, jak np. wspominany już grób z Bożejewic, stan. 8 (ryc. 4). Z jednej strony mamy tam do czynienia z pochówkiem szkieletowym, wyposażonym w przedmioty metalowe (nie zaś ceramiczne), co wiązać należy z tradycją mogiłową. Z drugiej natomiast omawiany grób posiada: konstrukcje drewniane, nawiązujące do grobów typu kietrzańskiego (wg Gedl 1984), ryt polegający na nadpaleniu zwłok, a cechy wytworów metalowych wskazują na stylistykę przejściową późnomogiłowo-popielnicową (naramienniki nawiązują do horyzontu skarbów Kutno-Raszew wg Blajer, Szpunar 1982). Ujawniany m.in. przez znalezisko w Bożejewicach proces koegzystencji ekstremalnie trwać mógł 500 lat, ten. od ok. 1500 przed Chr. do ok. 1000 przed Chr.

W podsumowaniu można więc przedstawić zarys następującej hipotezy. Zamieszkująca Kujawy w początkach epoki brązu lokalna wspólnota kulturowa charakteryzowała się dużym zapotrzebowaniem na przedmioty metalowe, które były waloryzowane przede wszystkim na płaszczyźnie prestiżowej (element rankingu lub wręcz stratyfikacji wewnątrzgrupowej) i światopoglądowej. Efektem tego była znaczna koncentracja „brązów unietyckich” (etap III) oraz „mogiłowych” (początki etapu IV, Gedl 1975) w tym regionie. W etapie IV wspólnota ta należała jednak kulturowo do szeroko pojętej tradycji trzcinieckiej, w swoim rdzeniu populacyjnym miejscowej (kujawskiej), zasiedziałej w tym regionie od neolitu (Czebreszuk 1996). Od ok. połowy II tys. przed Chr. omawiana tu

¹ Na podstawie cech wytworów brązowych grób z Bożejewic datować należy na okres BD lub HA (ocena dokonana dzięki konsultacji dra W. Blajera, za którą serdecznie dziękuję).

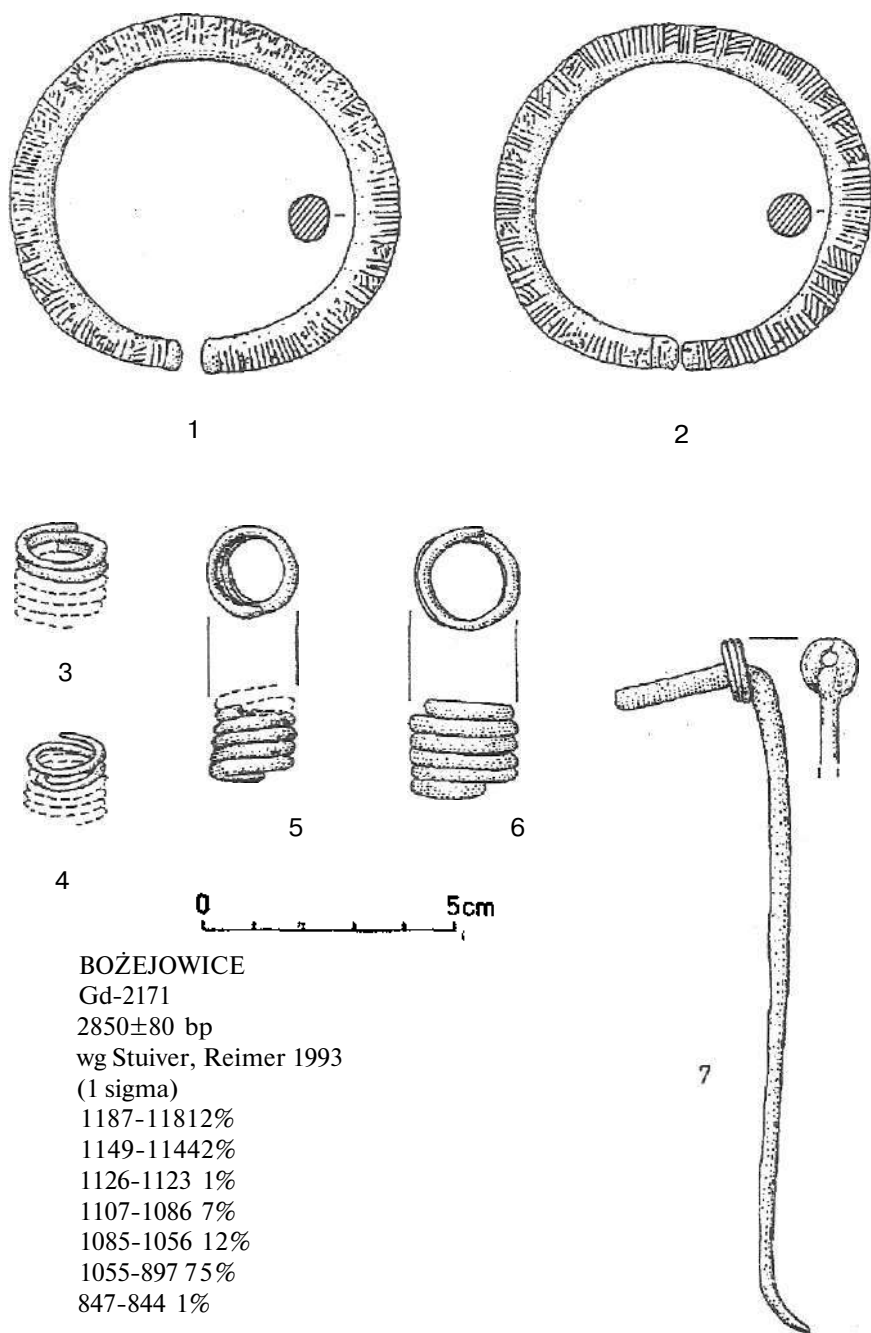

Ryc. 2. Kruszą Podłotowa, gm. Inowrocław, woj. bydgoskie, stan. 8. Grób 3. Plan płaski oraz wyposażenie (miejsce znalezienia zaznaczone na planie płaskim krzyżykami, (wg Kłocko, Czebreszuk 1996)
 Abb. 2. Kruszą Podłotowa, Gde. Inowrocław, Woiw. Bydgoszcz, Fst. 8. Grab 3. Das Planum und die Ausstattung (die Lokalisierung der Funde auf dem Planum mit Kreuzen markiert) (nach Kłocko, Czebreszuk 1996)

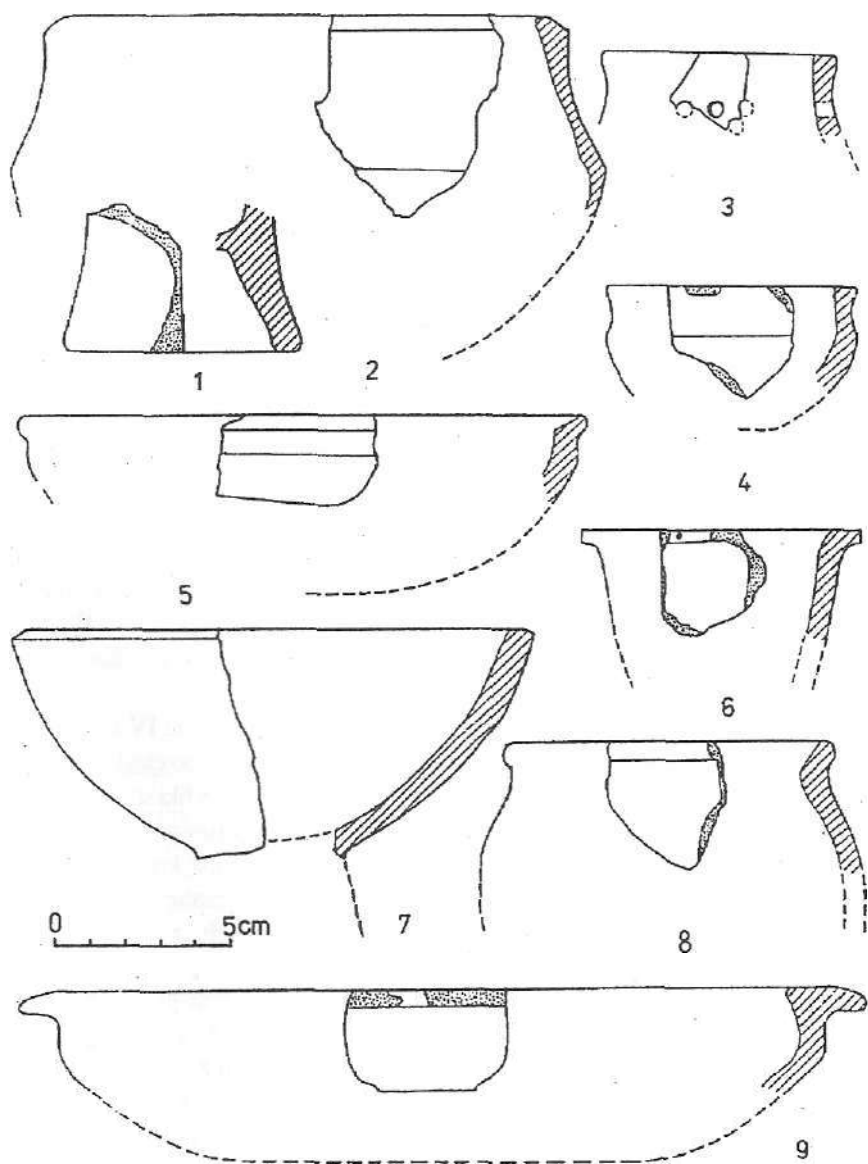
Ryc. 3. Wolica Nowa, grn. Brześć Kujawski, woj. włocławskie, stan. 1. Wybór materiałów z cementarzyska
(wg Jażdżewski 1948)

Abb. 3. Wolica Nowa, Gde. Brześć Kujawski, Woiw. Włocławek, Fst. 1. Auswahl der Mateiialien aus dem Graberfeld (nach Jazdzewski 1948)

Ryc. 4. Bożejowice, gm. Strzelno, woj. bydgoskie, stan. 8. Obiekt 5. Wyposażenie pochówki
(wg Czebreszuk 1988)

Abb. 4. Bożejowice, Gde. Strzelno, Woiw. Bydgoszcz, Fst. 8. Objekt 5. Ausstattung des Grabes
(nach Czebreszuk 1988)

Ryc. 5. Narkowo, gm. Dobrze, woj. włocławskie, stan. 9. Wybór ceramiki z osady (wg Łoś 1988)
 Abb. 5. Narkowo, Gde. Dobrze, Woiw. Włocławek, FSL 9. Auswahl der Keramik aus der Siedlung (nach Łoś 1988)

wspólnota wchodzi w kontakt kulturowy z ugrupowaniami z kręgu wczesnej kultury pól popielnicowych. Kontakty te były zapewne spotęgowane przez obecność na Kujawach niewielkiej grupy wczesnopoelnicowych migrantów z południa. Następuje wówczas trwający maksimum 500 lat okres transformacji kulturowej lokalnej grupy kujawskiej,

w efekcie którego stała się ona wspólnotą łużycką z wyraźnie jednak zaznaczonym piętnem swoistości w ramach tego rozległego kręgu (Cofla-Broniewska, Koško 1982).

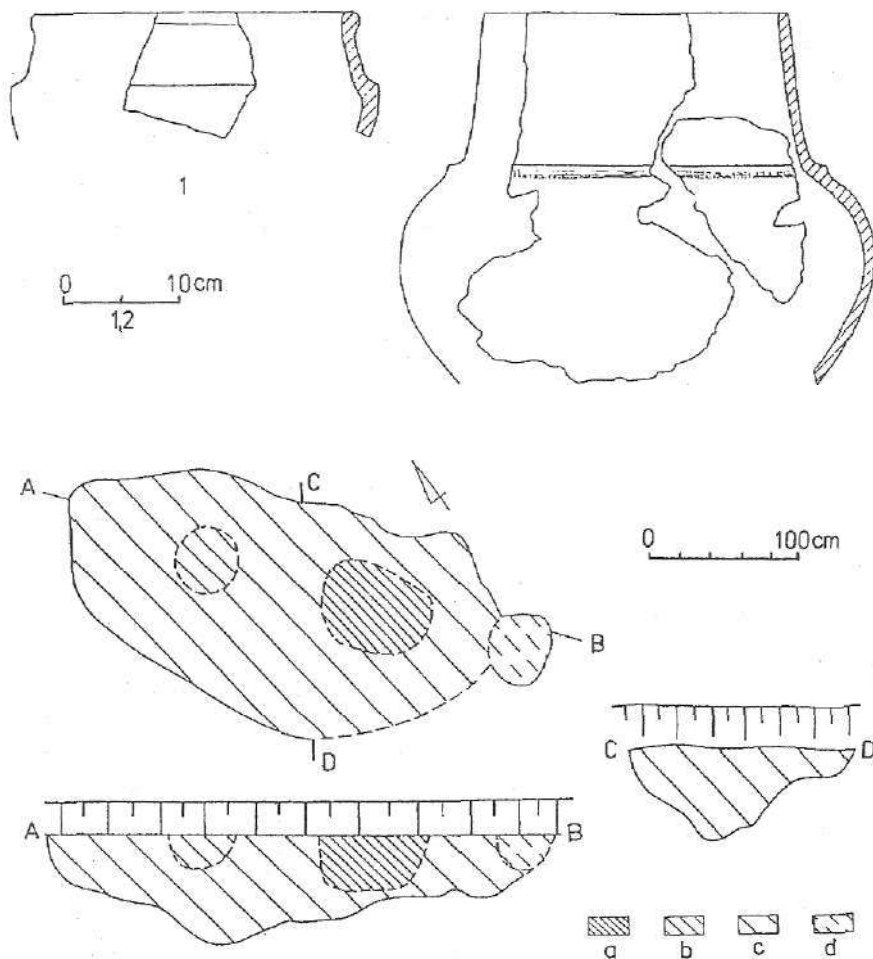
Na płaszczyźnie adaptacji metalurgii okres przemiany mogiłowo-popielnicowej pogłębia tendencje zauważalne w etapie III, związanym z hegemonią unietycką. Informacje, jakie posiadamy co do początków produkcji metalurgicznej na Kujawach, są w etapie IV coraz liczniejsze. Już z jego początkowymi okresami rozwoju wiążą się znaleziska wskazujące na miejscową produkcję. Należą do nich fragmenty tygla z Goszczewa, stan. 14 (ryc. 7), osady datowanej bezpośrednio po horyzoncie klasycznounietyckim (Czebreszuk 1987). Na podstawie analizy metaloznawczej tygiel z Goszczewa określony został jako użytkowany przy wytopie metalu, najprawdopodobniej ołowiu (Czebreszuk 1987). Podobny wydźwięk posiada znalezisko dwóch fragmentów dysz z Rybin, stan. 17, obiektu wiążanego z kujawską odmianą KT (Makarowicz 1996). Pojawiły się ponadto wówczas wytwory, które można uznać za swoiste eksperymenty stylistyczne. Nie wykraczają one poza zestaw środków brązownictwa mogiłowego, w specyficzny jednak sposób je komponują w efekcie czego powstawał wytwór o stylistyce mogiłowej, nie mający jednak w jej ramach bezpośredniej analogii (np. szpila z Kruszy Podlotowej 8). Następną przesłanką rozwoju wówczas miejscowej metalurgii jest ogólniejsze zjawisko specyfiki stylistycznej wytworów z horyzontu skarbów Kutno-Raszew wg W. Blajera i A. Szpunara (Blajer, Szpunar 1982, s. 309-311; Cofla-Broniewska, Koško 1982, s. 128-129).

Sumując wszystkie wymienione tu przesłanki można powiedzieć, iż IV etap adaptacji metalu na Kujawach jest pierwszym, w którym nie ma wątpliwości co do ciągłej miejscowej produkcji. Wystąpiły w nim też najstarsze symptomy regionalnej specyfiki stylistycznej. Pod koniec IV etapu zachodziły ponadto istotne zmiany w regułach deponowania przedmiotów brązowych. Dotyczy to zwłaszcza kontekstów globalnych. Tradycja kręgu mogiłowego, polegająca na wyposażaniu zmarłych przede wszystkim w metale, zastąpiona została przez tradycję popielnicową skoncentrowaną na darach ceramicznych, w której wytwory metalowe zdecydowanie odgrywają drugorzędną rolę. Powyższą obserwację można odczytywać jako zmniejszenie roli metalu i metalurgii w sferze światopoglądowej.

Wszystkie te cechy mogą być odbierane jako oznaki znacznego zaawansowania procesu „udomowiania” metalu. Owa widoczna na początku (etap I i II) radykalna obcość, ujawniająca się w postaci uświęcenia zarówno surowca jak i kształtu (formy), ulega wówczas widocznemu osłabieniu: przekształca się już na miejscu surowiec (w procesie wytopu)j nadaje się mu nowy kształt (typy regionalne).

W sumie więc wraz z przełomem IV i V etapu:

- tajniki wytopu metalu stały się własnością wybranych członków społeczności (protorzemieślników, kowali);
- zwiększyła się też ilość wytworów metalowych w obiegu;
- rozwinęła się miejscowa ich stylistyka (na końcu tego procesu wytwarzane są wspomiane już „brązy stanomińskie”), ich posiadanie stało się więc standardem kulturowym.

NARKOWO 9

Gd-2288

3290±90 bp

wg Stuiver, Reimer 1993

(1 sigma)

1685-1670 BC 7%

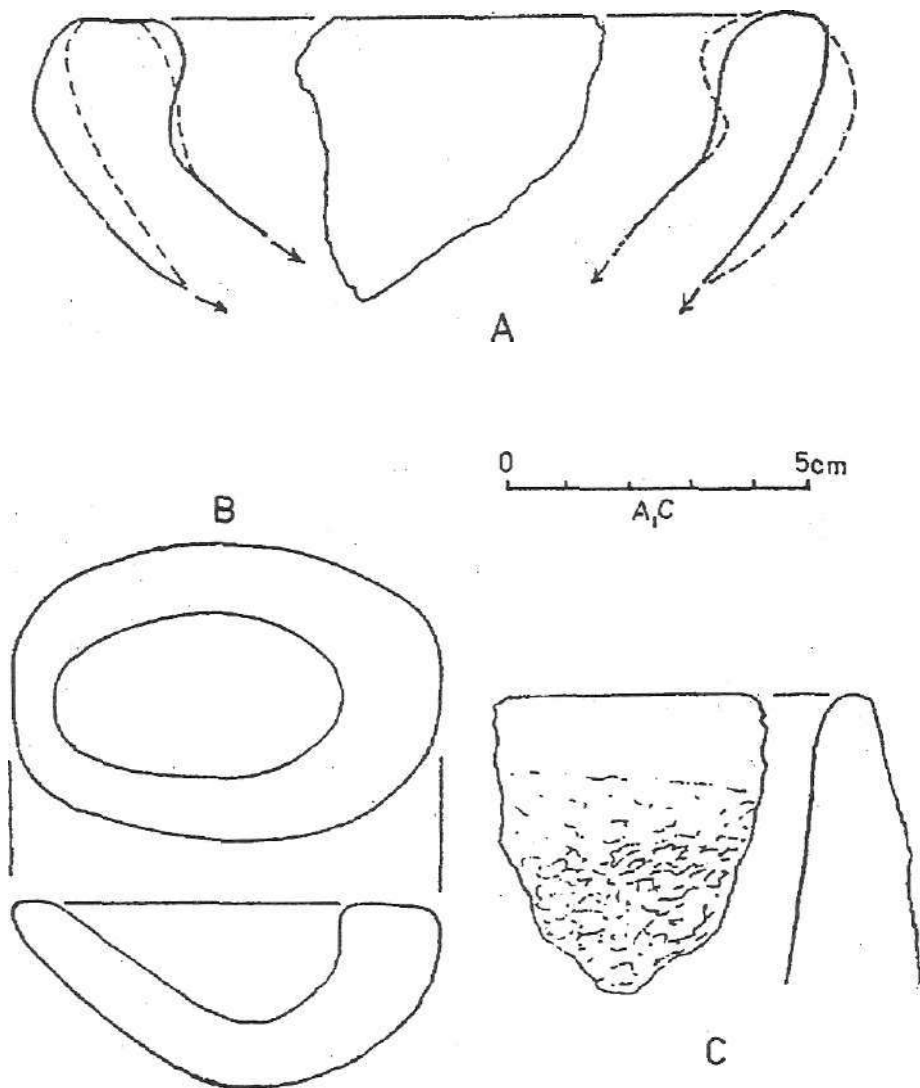
1658-1651 BC 3%

1632-1486 BC 76%

1483-1451 BC 15%

Ryc. 6. Narkowo, gm. Dobrze, woj. włocławskie, stan. 9. Obiekt 1. Materiały z wypełniska (wg Łoś 1988):
a - ciemno-szara próchnica z dużą ilością węgla drzewnych; b - szara próchnica z niewielką ilością węgla drzewnych; c - szara próchnica; d - jasnoszara próchnica

Abb. 6. Narkowo, Gde. Dobrze, Woiw. Włocławek, Fst 9. Objekt 1. Materialien aus der Füllung (nach Łoś 1988):
a—dunkeigrauer Humus mit großer Beimischung von Holzkohlen; b—grauer Humus mit geringer Beimischung von Holzkohlen; c - grauer Humus; d - hellgrauer Humus

Ryc. 7. Goszczewo, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. włocławskie, stan. 14. Fragmenty tygli (A i C);

B - szkicowa rekonstrukcja tygla A, bez skali (wg Czebreszuk 1987)

Abb. 7. Goszczewo, Gde. Aleksandrów Kujawski, Woiw. Włocławek, Fst. 14. Tiegelfragmente (A und C); B - skizzenhafte Rekonstruktion des Tiegels A, ohne Maßstab (nach Czebreszuk 1987)

Można na zakończenie wysunąć hipotezę, iż od tego momentu (przełom IV i V etapu adaptacji metalu na Kujawach) większą wagę wyróżnika społeczno-kulturowego miał fakt nieposiadania, nie zaś posiadania przedmiotów brązowych. Relacja nieposiadania wyróżnia bowiem grupy (i jednostki) sytuujące się poniżej standardów, a co za tym idzie „upośledzone” społecznie czy kulturowo.

Literatura

Benkovská-Pivovarová Z.

1972 *Die Anfänge der Lausitzer Kultur in der Slowakei im Licht der Grabfunde aus Martin*, „Slovenská archeologia”, 20, s. 253-312.

Blajer W., Szpunar A.

1982 *O możliwościach wydzielania horyzontów skarbów brązowych na obszarze Polski*, „Archeologia Polski”, 26, s. 295-320.

Cofta-Broniewska A., Kosko A.

1982 *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa-Poznań.

Czebreszuk J.

1987 *Osada z połowy II tys. p.n.e. w Goszczewie, gm. Aleksandrów Kujawski, woj. włocławskie, stan. 14. Z badań nad rozwojem kulturowym społeczeństw Kujaw na przełomie epok neolitu i brązu*, Folia Praehistorica Posnaniensia, 2, s. 199-138.

1988 *Grab von der Frühbronzezeit in Bożejewice, Gemeinde Strzelno, Woiw. Bydgoszcz, Fundstelle 8*, Folia Praehistorica Posnaniensia, 3, s. 31-42.

1988a *Wpływ społeczeństw Kotliny Karpackiej na proces integracji kulturowej w okresach BB-BD na Kujawach*, (w:) *Kontakty kulturowe społeczeństw Kujaw z innymi ludami Europy* (red. A. Cofta-Broniewska), Poznań, s. 197-217.

1989 *Influence of Carpathian Valley Communities on Cultural Integration in Kuiavia in the Period BB-BD*, (w:) *Prehistorie Contacts Kuiavian Communities with other European Peoples* (ed. A. Cofta-Broniewska), Warszawa, s. 195-216.

1990 *Osada ludności kregu kultury łużyckiej w Korzeczniku, gm. Kłodawa, woj. konińskie, stan. 14*, „Sprawozdania Archeologiczne” (= „Spr. Arch.”), 41, s. 147-170.

1995 *Problem powiązań kulturowych wczesnobrązowych Kujaw z episznurowym kregiem przykarpackim*, Spr. Arch., 47, s. 7-32.

1996 *Spółeczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań.

Eliade IM.

1988 *Historia wierzeń i idei religijnych*, Warszawa.

1993 *Kowale i alchemicy*, Warszawa.

1993a *Sacrum - mit - historia*, wyd. II, Warszawa.

Gedl M.

1975 *Kulturaprzehiżycka*, Prace Komisji Archeologicznej (=PKA), 14, Wrocław.

1979 *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Archeologiczne, 27, Kraków.

1984 *Wczesnołużyckie groby z konstrukcjami drewnianymi*, PKA, 22, Wrocław.

Górski J., Pocięcha A., Wilk E.

1996 *Ratownicze badania wykopaliskowe na stanowisku z epoki brązu w Jazdowickach w gminie Proszowice*, „Materiały Archeologiczne”, 29, s. 17-37.

Hensel Z.

1990 *Stopy miedzi w kulturze amfor kulistych na tle porównawczym*, (w:) *Kultura amfor kulistych w rejonie Kujaw* (red. A. Cofta-Broniewska), Poznań, s. 275-284.

Jażdżewski K.

1948 *O zagadnieniu początków kultury łużyckiej*, „Slavia Antiqua” (= „Sl. Ant”, 1, s. 94-151.

Kadrów S.

1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.

Kločko L., Czebreszuk J.

1996 *Ein Beitrag zur Erforschung des Charakters von den Kulturbeziehungen zwischen den Gemeinschaften Kujawiens und der Schwarzmeersteppen. Kruszą Podłotowa, Wojewodschaft Bydgoszcz (Bromberg), Fundstelle 8*, (w:) *Rola Odry i Łaby w przemianach kulturowych epoki brązu i epoki żelaza* (red. B. Gediga), Gliwice, (oddano do druku).

Knapowska-Mikołajczykowa A.

1956 *Wczesny okres epoki brązu w Wielkopolsce*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, 7, s. 31-115.

Kostrzewski J.

1953 *Ze studiów nad wczesnym okresem żelaznym w Polsce*, „Sl. Ant.”, 4, s. 22-70.

1955 *Wielkopolska w pradziejach*, wyd. III, Warszawa-Wrocław.

Kostrzewski J., Jażdżewski K., Chmielewski W.

1965 *Pradzieje Polski*, Wrocław.

Kośko A.

1979 *Rozwój kulturowy społeczeństw Kujaw w okresie schyłkowego neolitu i wczesnego brązu*, Poznań.

Łoś J.

1988 *Ceramika ludności wczesnej fazy kultury łużyckiej w Narkowie gm. Dobrze, woj. wrocławskie, stan. 9* (maszynopis pracy magisterskiej), Poznań.

Makarowicz P.

1996 *Z badań nad metalurgią społeczeństw kultury iwieńskiej*, (w:) *Księga pamiątkowa seminariów igołomskich*, Warszawa-Kraków, (w druku).

Pazdur M. F., Miłkaszewska-Balcer R., Piotrowski W., Węgrzynowicz T.

1991 *Chronologia bezwzględna osady w Biskupinie w świetle datowań radiowęglowych*, (w:) *Prahisteryczny gród w Biskupinie* (red. J. Jaskanis), Warszawa, s. 115-126.

Pieczyski Z.

1985 *Umocnienia obronne osady z wczesnej epoki brązu w Bruszczewie, woj. leszczyńskie, stan. 5*, (w:) *Fruhbronzezeitliche befestigte Siedlungen in Mitteleuropa*, Archaeologia Interregionalis, 6, s. 167-179.

Prahistoria...

1979 *Prahistoria Ziem Polskich, IV, Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, Wrocław.

Renfrew C.

1982 *Socio-economic change in ranked societies*, (w:) *Ranking, Resource and Exchange* (red. C. Renfrew, S. Shennan), Cambridge, s. 1 -8

Sarnowska W.

1969 *Kultura unietycka w Polsce*, 1, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Stuiver M., Reimer P. J.

1993 *University of Washington Quaternary Isotope Lab. Radiocarbon Calibration Program*, Rev. 3. 0. 3., „Radiocarbon”, 35, s. 215-230.

Szmyt M.

1996 *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań.

Veliačik L.

1983 *Die Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Nitra.

Woźniak M.

1988 *Osadnictwo z interstadium epok neolitu i brązu*, (w:) M. A. Andrałojć, M. Woźniak, *Osadnictwo neolityczne i wczesnobrązowe w Opokach, woj. wrocławskie, stanowisko 7*, Inowrocław, s. 36-88.

Zajączkowski W.

1995 *Biskupiński mikroregion osadniczy od II okresu epoki brązu- do halsztatu D*, (w:) *Zarys zmian środowiska geograficznego okolic Biskupina pod wpływem czynników naturalnych i antropogenicznych w późnym glacie i holocenie* (red. W. Niewiarowski), Toruń, s. 77-85.

Der Hügelgräber- und der Urnenfelderkreis in Kujawien.
Ein Beitrag zur Erforschung des regionalen Kulturwandels
(Zusammenfassung)

Der Verfasser konzentriert sich auf die Rolle der Metallurgie im Prozeß des Kulturwandels von der Hügelgräber- zur Urnenfelderkultur in Kujawien. Er unterscheidet 5 Etappen der Metallurgieassimilation durch die dortige Regionalbevölkerung. Die im Beitrag behandelte Periode gehört zur 4. Etappe.

Die 1. Etappe beginnt ca. 3000 v. Chr. und kennzeichnet sich durch vereinzelter Vorkommen von kleinen Kupfergegenständen (die sog. Plättchen, *issel* u.a.) hauptsächlich im Kontext der Funde der Kugelamphoren-Kultur. Im allgemeinen kann man voraussetzen, dass diese Gegenstände damals als Kuriosum betrachtet wurden, d.h. sie waren noch nicht in das integrierte Regelsystem der betreffenden Gruppe eingegliedert worden.

Die 2. Etappe begann etwa 2300 v. Chr. und wurde durch eine größere Anzahl von nicht nur kupfernen sondern auch bronzenen und goldenen Gegenständen gekennzeichnet. Ein anderes Merkmal der damaligen kujawischen Metalle ist deren genetische Vielfalt. Mit ihren typologischen Kennzeichen knüpfen sie an das Erzgebirge-Alpen-Zentrum, an die Karpaten-Epischnerkeramik sowie an das iro-britische Zentrum an. Die behandelte Etappe bedeutet einen Durchbruch in Hinsicht auf den kulturellen Status der Metallgegenstände sowie der Metallurgie. Sie bildete damals einen Teil des Systems von Hauptknoten der sozial-kulturellen Identifikation, die auf zwei miteinander geflechteten Ebenen zu lesen waren: auf der Sozialebene - die Manifestierung der internen Gruppenhierarchie, sowie auf der weltanschaulichen Ebene - die Manifestierung der Übernatürlichen Mächte (höchstwahrscheinlich vom solaren Charakter). Wir hätten da mit den Phänomenen einer weitgehenden Sakralisierung des metallurgischen Verfahrens zu tun. Sie wurde von der Heiligmachung der Form von Metallgegenständen begleitet. Das damalige Gewerbe hatte also bestenfalls auf der Vielfältigkeit am Ort (in Kujawien) der fremden stilistischen Muster durch die kulturfremden Produzenten beruht.

Die 3. Etappe begann ca. 2000 v. Chr. und war in Kujawien die Periode der Vorherrschaft der Aunjetitzer Metallurgie. Diese Region ist auf der Verbreitungskarte der „Aunjetitzer Bronze“ eine sich deutlich abzeichnende Ansammlung. Es gibt auch Quellenhinweise, die davon zeugen, daß Kujawien zusammen mit Großpolen ein Gebiet war, wo sich eine besondere Abart der Aunjetitzer Bronzekunst entwickelt hat.

Die 4. Etappe, auf die sich der Verfasser in seinem Beitrag konzentrieren wird, begann ca. 1700 v. Chr. und dauerte höchstens bis ca. 900/800 v. Chr., wo (der Anfang der 5. Etappe) in Kujawien die Entfaltung eines stilistisch eigenartigen metallurgischen Zentrums (die sog. „Stanomin-Bronzen“) vorausgesetzt wird.

Es bedeutet im Prozeß der regionalen Metallassimilierung, daß die Bronzemetallurgie eine neue kulturelle Stellung erreicht hat. Ihre Hauptfunktion in der Wirtschaft als Methode zur Erlangung der optimalen Arbeitsgeräte wird stabilisiert. Weiterhin fungiert sie als Lieferquelle von Prestigedeterminanten. Dagegen wird die Bedeutung der Metallurgie in der weltanschaulichen Sphäre geringer. Sie weist im steigendem Grad die Merkmale des Gewerbes auf, was bedeutet, dass die soziale und kulturelle Stellung eines Metallurgen in dem hier behandelten Moment (die Wende der 4. und 5. Etappe) an Rang verliert. Er wird zum Schmied. Fortan wird die Rolle der Metallurgie im steigenden Maße in den Rahmen des Technologischen eingeschlossen.

Der Prozess des Kulturwandels, der sich in Kujawien in der mit der 4. Etappe der Metallassimilierung übereinstimmenden Zeitperiode vollzog (BB-HB), wurde von folgenden Merkmalen gekennzeichnet:

1. Das Bestehen in Kujawien in der 1. Hälfte der besprochenen Etappe der Trzciniec-Hügelgräber-Kulturgemeinschaft. Zur Zeit kann man annehmen, daß die Hügelgräbermetalle ein „Ausdrucksmittel“ der Ranking (oder gar der inneren Stratifikation) der lokalen Gemeinschaften waren, deren Kultur jedoch am meisten an die Trzciniec-Standarte anknüpfte (Abb. 2 und 3).

2. Jene lokale Gemeinschaft zeichnete sich durch eine bedeutende kulturelle Lebenskraft und lange Dauer aus, die im Lichte der absoluten Datierungen des Grabes aus Bożejowice (Abb. 4) sicherlich die III. Periode der Bronzezeit umfaßt, und auch bis zur IV. Periode hinreichen kann (das Grab aus Bożejowice kann am frühesten auf das Jahr 1187 v. Chr. datiert werden).

3. Die obengenannten Erscheinungen verliefen parallel mit der sehr früh datierten Entwicklung der ältesten Abart der Urnenfeldertradition in Kujawien, was in der II. Periode der Bronzezeit stattfand (am frühesten in BB2), und mit der frühen südlichen Urnenfelderzentren verbunden war, besonders mit dem kleinpolnischen (Fundstelle Jazdowicki), mit dem schlesischen (Stufe IIa in Kietrz) und mit dem slowakischen (Horizont Martin) (Abb. 5 und 6).

4. Der Verlauf des damals stattfindenden Kulturwandels war evolutionistisch und langfristig, bezeugt von den Fundkomplexen, die die Hügelgräber- und Urnenfeldermerkmale vereinen, wie etwa das Grab aus Bożejowice, Fst. 8 (Abb. 4). Diese Koexistenz könnte höchstens 500 Jahre andauern, d.h. seit ca. 1500 v. Chr. bis ca. 1000 v. Chr.

Unsere Informationen über die Anfänge der metallurgischen Produktion in Kujawien sind in der 4. Etappe immer zahlreicher. Bereits mit ihren früheren Entwicklungsperioden hängen Funde zusammen, die auf die ortsansässige Produktion hinweisen. Dazu gehören Tiegelfragmente aus Goszczewo, Fst. 14 (Abb. 7), sowie zwei Düsenfragmente aus Rybiny, Fst. 17 (die Siedlung der Trzciniec-Bevölkerung). Außerdem kommen damals Erzeugnisse vor, die als eigenartige Experimente im Rahmen der typologischen Hügelgräbertradition angesehen werden können, z.B. die Nadel aus Kruszą Podlota 8. Die nächste Voraussetzung für die damalige Entwicklung der ortsansässigen Metallurgie ist die allgemeinere Erscheinung der stilistischen Eigenart der Erzeugnisse aus dem Hortfundhorizont Kutno-Raszew nach W. Blajer und A. Szpunar.

Man kann im allgemeinen feststellen, daß in der 4. Etappe im Bereich Kujawiens ein Durchbruch im Verbreitungsprozeß der Metallurgie erfolgt. Die Geheimnisse der Metallschmelze werden den ausgewählten Mitgliedern (den Urhandwerkern, Schmieden) jeder Gruppe zu eigen; es wächst auch die Anzahl der Metallprodukte im Umlauf, es entwickelt sich auch deren lokale Stilistik (am Ende dieses Prozesses die bereits erwähnten „Stanomin-Bronzen“). Ihr Besitzen wird also zum Kulturstandard. Seit diesem Moment ist das Nicht-Besitzen eine bedeutendere sozial-kulturelle Diskriminante als das Besitzen von Bronzegegenständen. Die Beziehung des Nicht-Besitzens läßt nämlich innerhalb der Gruppe die Individuen hervortreten, die sich von Standards abheben und daher sozial und kulturell „zurückgesetzt“ sind.